

*О.І.Путро
(Київ)*

**Гетьман І.Виговський і Гадяцька угода
1658-1659 рр.**

**(Нові підходи до проблеми національно-визвольної
боротьби українського народу другої половини XVII ст.)**

У недільний день, 24 серпня 1657 р. в Чигирині вдарили до-
вбиші. Козаки, поховавши й гірко оплакавши свого батька, слав-
ного гетьмана Б.Хмельницького, збиралися на раду. До всіх
існуючих на той час в країні труднощів, додалася ще одна - фак-
тична відсутність керівника української держави - гетьмана. Щоп-
рава, незадовго до смерті Б.Хмельницького на старшинській раді
в Чигирині наступником гетьмана було призначено його 16-річного

сина Юрія. По суті, це сталося внаслідок того тиску, що його учинив на старшину смертельно хворий Б.Хмельницький. Про цю згоду було відомо у Москві (1). Однак одразу ж стало очевидним, що подібне рішення не враховувало реалій життя. Занадто вже молодим, та й досить посередніх здібностей був Юрій Хмельницький, аби бути на чолі держави й козацького війська. До того ж, в старшинських колах, насамперед, у найвищій верхівці, невдовзі виникли невдоволення з цього приводу. Чимало соратників Б.Хмельницького, насамперед, з числа його найближчого оточення, вважало себе обійденними. Найбільшим впливом і авторитетом серед них користувався генеральний писар Іван Виговський. Вже багато років він вважався першою людиною після гетьмана, а про його розум і хист лунала слава по всій Україні і за її межами.

І от, пославшись на складну й досить тривожну ситуацію в державі, І.Виговський разом з іншими генеральними старшинами - осавулом І.Ковалевським, генеральними судьями Г.Лісницьким та С.Богдановичем-Зарудним, обозним Т.Носачем, зумів переконати молодого Хмельницького зібрати раду й зректися на ній гетьманства на користь того, кого оберуть самі козаки вільним голосуванням.

На цій чигиринській раді, де переважали представники старшини (до того ж не від усіх козацьких полків, а представників Запорозької Січі не було зовсім), прихильники І.Виговського добилися того, що він був проголошений гетьманом. Зважаючи на величезний авторитет в народі покійного Б.Хмельницького, рада не наважилася повністю усунути Юрія. Формально він залишався гетьманом, але до його повноліття фактична гетьманська влада переходила до І.Виговського.

Разом з тим І.Виговський робить рішучі кроки щодо зміцнення свого становища. За його інструкцією 25 жовтня 1657 р. у м.Корсуні скликається нова козацька рада, на якій вже були присутні представники від усіх полків (полковники) і сотень (сотники) і по два рядових козаки з кожної сотні - авт.), а також від Запорізької Січі. Виживши себе тонким і розумним політиком, Виговський зумів спрямувати увесь хід ради на те, щоб засудити дії московського уряду, які явно порушували "Березневі статті" 1654 р. щодо прав і вольностей України. Безперечно, це сприяло об'єднанню усіх старшинських угруповань в питанні обрання гетьмана. Ним остаточно було затверджено Івана Виговського.

По-суті, в Корсуні було досягнуто компромісу між українською старшиною і Москвою. Українська старшина, згуртувавшись в даний момент навколо такого сильного й авторитетного діяча як І.Виговський, почувалася досить впевнено щодо можливостей своїх політичних дій навіть стосовно могутнього патрона.

Та, як засвідчили подальші події, обрання нового гетьмана і консолідація навколо нього більшої частини української старшини і ієрархів православної церкви не сприяли стабілізації політичної ситуації в країні. Небезпека ліквідації угоди 1654 р. й повного поневолення Москвою України ставала все більш реальною, в зв'язку з концентрацією військ російських на кордоні й поступовим розширенням їхньої присутності в українських містах. Наполегливо в народі поширювалися чутки про те, що, мовляв москалі "кабаки скрізь позаводять, всіх у московський одяг повдягають, попів та митрополитів з Москви нашлють, а народ почнуть переганяти в Московщину, а з Московщини в Україну москалів наженуть" (2).

Побоювання втратити здобутки Визвольної війни і, перш за все, - ту значну самостійність, що її все ще мала на той час українська держава, призвели до того, що І.Виговський та його прихильники з числа вищої старшини (зокрема, двоюрідні брати гетьмана - Данило, Костянтин і Федір Виговські, генеральний суддя Богданович - Зарудний, генеральний осавул Ковалевський, генеральний писар Іван Груша, генеральний обозний Тиміш Носач, полковники - Григорій Лісницький, Павло Тетеря, Петро Дорошенко, Іван Богун, Остап Гоголь, Михайло Ханенко та ін.) почали вбачати єдиним виходом із становища, що склалося, у розриві з Московською державою. При цьому активно виношувалася ідея об'єднання України з Польщею на федеративних засадах. Головним ідеологом цього політичного задуму став Юрій Немирич, людина з європейською освітою і палким бажанням прислужитися своїй Батьківщині - Україні.

Звичайно, на політичні рішення й практичні дії уряду гетьмана Виговського впливала не тільки експансія Москви. Дуже серйозною перешкодою на шляху здійснення планів патріотично настроєної української старшини були ті політичні й соціальні протиріччя, що накопичилися на той час в суспільстві і незабаром призвели до початку тривалої громадянської війни, що увійшла трагічною сторінкою в історію українського народу під назвою "Руїни".

Слідом за тим, остаточно переконавшись у підступності Москви, на хвилі своїх успіхів гетьман Виговський наважується на перші військові дії проти російських військ. Зокрема, він направляє полки на чолі з Данилом Виговським на Київ з тим, щоб вигнати звідти царського воєводу Шереметьєва з його військом. Однак, усі спроби козаків захопити Київ, незважаючи на підтримку місцевого населення, зазнали невдачі.

Проте, це вже не могло зупинити І.Виговського. До того ж, жребій було кинуто. І гетьман почав активно впроваджувати в життя один з тих "запасних варіантів", що був приготовлений ним заздалегідь, в разі розриву з Москвою. Йдеться про ті тривалі неофіційні переговори з представниками польського уряду, що були розпочаті ще в останні місяці життя Б.Хмельницького. І ось, здавалося б, спочатку не більше, ніж дипломатична гра, ці переговори в силу конкретних історичних обставин стали визначальним фактором в суспільно-політичному житті України. 6 жовтня 1658 р. під Гадячем збирається козацька рада, на яку прибули польські комісари Біневський і Євлашевський. Гадяцька рада ухвалила спільні польсько-українські "пакти" (умови), які мали бути ще остаточно затверджені (ратифіковані) на наступному польському сеймі. Згідно гадяцьких "пактів" на території України утворювалося Велике князівство Руське (у складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств), яке входило у військово-політичну і економічну спілку з Польським королівством і Великим князівством Литовським. По суті передбачалося створення федеративної держави під верховною владою короля, у виборі якого повинні були приймати участь на однакових умовах усі три народи. Велике князівство Руське одержувало право внутрішнього самуправління, згідно якого в державі діяли три вищі влади - законодавча (Рада депутатів, тобто парламент), виконавча (гетьман) і судова. Усе діловодство в державних установах повинно було вестися українською мовою. В Україні продовжували мати місце власна монета і військо, що підлягало гетьману.

Особливе місце у Гадяцькій угоді займали конфесійні питання. Після гарячих дебатів з польськими послами було прийняте рішення, що унія навіки скасовується не тільки на території України, але й у всій федерації. Усі церкви, що їх свого часу позабирали католики й уніати, мали бути повернені православним. Вищому православному духовенству (митрополиту й п'яти

єпископам) надавалися в сенаті рівні права з католицькими єпископами.

В Гадяцьких статтях було підтверджено високий авторитет України в тогочасному світі в царині освіти. У Великому князівстві Руському мали бути дві вищі школи: академія у Києві з правами університету і друга така ж академія в якомусь іншому місті. Водночас рекомендувалося створити в неограниченій кількості на всій території держави середні й нижчі ланки шкільної освіти. Це ж стосується й справи організації друкарень, яким надавалося право фактично вільного друку.

Звичайно, Гадяцька угода не вирішувала багатьох соціально-економічних і політичних проблем, а то й просто ігнорувала їх. Це особливо стосується питання становища селянсько-козацьких мас, їх інтересів, зрештою, політичної орієнтації. Однак, очевидним є те, що в разі вступу в силу гадяцьких "пактів" (в даній редакції) Україна вийшла б на якісно новий рівень своєї державності, остаточно прилучившись до європейської цивілізації.

Та сталося так, що Гадяцька угода спричинилася до подальшого загострення московсько-українських відносин і, зрештою, до справжньої війни. Вже 24 жовтня 1658 р., щойно дізнавшись про рішення ради, цар Олексій Михайлович видав грамоту - звернення до населення України (і особливо до козаків Полтавського полку), в якій гетьман І.Виговський оголошувався зрадником і клятвовідступником. Далі йшов прямий заклик до розгорнення громадянської війни з метою повалення законно обраного українського уряду. Головна ставка при цьому робилася вже на відкриту інтервенцію. Водночас, через своїх численних агентів і прихильників в Україні, царський уряд посилив відповідну агітацію серед місцевого населення.

В той час, коли в Україні йшла війна, у Варшаві зібрався сейм, на який для ратифікації Гадяцької угоди прибуло українське посольство в кількості двохсот чоловік на чолі з Юрієм Немиричем і Прокопом Верещакою.

Після напружених дебатів, в ході яких відбулися редакційні й фактичні зміни, а то й відкидання сенаторами ряду дуже важливих пунктів угоди, сейм у травні 1659 р. затвердив документ. Здавалося б, компроміс було досягнуто й прийняте історичне рішення. Але це з одного боку. З другого ж, хоч компроміс і відбувся, то лише за рахунок дуже суттєвих і вимушених поступок української сторони.

Адже, якщо порівняти тексти Гадяцької угоди в першій (схваленій радою - *Авт.*) і остаточній (затвердженій сеймом-*Авт.*) редакціях*, то знайдемо значну між ними різницю. З 24 пунктів угоди було відкинуто повністю сім, а шість зазнало суттєвих змін (3). Зокрема, в останній редакції угоди ми не зустрічаємо вже навіть назви "Руське князівство". Швидше за все, що під тиском Ватикану сейм не погодився задовольнити одну з головних вимог козаків - знищити унії. Відкидалось прохання, щоб Україна не приймала участь у війні з Москвою в разі польсько-російського конфлікту; заперечувалось право України на власну монету, фактично заборонялося вільне й незалежне обрання гетьмана (козаки мали право обирати лише 4-х кандидатів - *авт.*), запроваджувалось значне скорочення (вдвічі, з 60 тис. до 30 тис.) збройних сил України та ін. (4). Нарешті, обмежувалась самостійність України навіть в порівнянні з "Березневими статтями" 1654 р., оскільки гетьману зовсім заборонялося приймати іноземні посольства. Одрразу ж після затвердження її сеймом, Гадяцька угода почала вступати в силу. В 20-х числах червня 1659 р. відбулася присяга Війська Запорозького польському королю (5).

Отже, зазнавши вищевказаних корінних змін і будучи затверджена в такому вигляді сеймом Речі Посполитої, Гадяцька угода, по суті, втратила своє попереднє практичне значення для України. Власне, угода більше вже могла називатися не Гадяцькою, а Варшавською. А з огляду на вкрай напружену тогочасну соціально-політичну обстановку в Україні, це фактично означало велику дипломатичну і політичну поразку гетьманського уряду і, насамперед, І.Виговського.

В умовах нового наступу російських військ Польща фактично не подавала ніякої допомоги. Старшина Лівобережної України на чолі з переяславським полковником Т.Цицуренком почала переходити на бік Москви і, запобігаючи перед нею, діяти вже проти Виговського. Визріває опозиція проти Виговського і серед правобережної старшини, що була тривалий час опорою гетьмана Виговського. Більше того, саме вони, його колишні соратники й однодумці, будучи вкрай незадоволені остаточними умовами Гадяцької - Варшавської угоди, вирішили долю свого патрона, прийнявши активну

* Усіх редакцій або списків Гадяцької угоди нараховувалось 12.

роль в усуненні його від гетьманства. Фактичним лідером опозиції став полковник І. Богун, який тривалий час був одним з найближчих соратників І. Виговського.

Величезної шкоди справі Виговського, а, об'єктивно, й усій Україні, завдав в цей час похід І. Сірка на Крим, що позбавило союзників і не дало йому можливості розвинути військові успіхи після Конотопу.

В цих умовах, в жовтні 1659 р. у Переяславі, відбулася козацька рада, на якій гетьманом України, за домовленістю з присутніми там російськими вояками В. Шереметьєвим і Г. Ромодановським, було проголошено Юрія Хмельницького.

А незабаром в околицях Білої Церкви на Чорній раді І. Виговський був офіційно усунений від влади і передав Ю. Хмельницькому гетьманські клейноди - булаву і бунчук.

Борючися в надзвичайно складних історичних умовах, насамперед, за національні інтереси свого народу, І. Виговський, на жаль, так і залишився незрозумілим для останнього. Більше того, завдяки старанням офіційної ідеології національний герой України, як це, на жаль, часто траплялось, став її "офіційним зрадником".

Та у національній пам'яті українців все ж знайшлося почесне місце для такого поняття, власне, цілого явища нашої історії, як "виговщина". Так, тієї самої спадщини славного гетьмана України І. Виговського, яка потім логічно переросла в "мазепинщину" і стала добрим підґрунтям у національно-визвольній боротьбі українського народу в наступні епохи.

1. Акты Юго-Западной России (далі - ЮЗР), Т. III, № 369, с. 579.
2. *Н. И. Костомаров*. Гетманство Выговского. Собр. соч. кн. I, Т. I, С-Петербург, 1903, С. 325.
3. *Т. Н. Яковлева*. Предпосылки Руины (машинопис монографії). С-Петербург, 1992. Таблица IX.
4. Там же.
5. Акты ЮЗР, Т. IV, № 113, С. 211-214.